

Şerif Mardin (1927-2017)

Şerif Mardin, Cumhuriyet dönemi düşünce hayatının ve toplumbilimi çalışmalarının önde gelen isimlerinden biridir. 1927 yılında İstanbul'da doğan Mardin'in babası Şemsettin Mardin, Türk Hariciyesinde birçok görevlerde bulunmuş bir diplomat idi. Ulema/bürokrat bir aile olarak bilinen Mardinizadeler arasında yer alan ünlü Türk hukukçusu Ebü'l'ula Mardin Şemsettin Mardin'in amcası idi. Ayrıca Şerif Mardin'in kuzenleri olan dünyaca ünlü müzik yapımcısı Arif Mardin, halkla ilişkiler uzmanı Betül Mardin bu ailedendir. Şemsettin Mardin'in annesi (Şerif Mardin'in babaannesi) Mısır'da yerleşik Türklerden, Sultan Abdülaziz döneminde Hariciye, II. Abdülhamit döneminde de Adliye Nazırlığı yapmış Halil Şerif Paşa'nın kızı Leyla Hanım'dır. Şerif Mardin'in annesi Reya Hanım ise Meşrutiyet döneminin gazetelerinden İkdam'ın kurucusu Ahmet Cevdet'in (Oran) kızı idi. Türk düşüncesine, toplumbilimi çalışmalarına değerli katkılarda bulunmuş olan Şerif Mardin 6 Eylül 2017 tarihinde İstanbul'da hayatını kaybetmiştir.

Şerif Mardin, orta öğretiminin bir bölümünü [Galatasaray Lisesi](#)'nde okuduktan sonra ABD'de bitirmiştir. Yüksek öğrenimde Stanford Üniversitesi Siyasal Bilimler Bölümünü bitirdikten sonra lisansüstü eğitimi için John Hopkins Üniversitesi'ne devam etmiştir. 1954'te Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne (SBF) asistan olarak girmiştir. "Yeni Osmanlıların Düşünsel Yapıtları" başlıklı teziyle Stanford Üniversitesi'nde doktorasını 1958 yılında tamamlamıştır. Doktora tezi daha sonra *The Genesis of Young Ottoman Turks* adıyla 1962 yılında Princeton Üniversitesi Yayınları tarafından kitap olarak yayımlanmıştır. Türkçede ise ancak 1996 yılında *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* adıyla yayımlanmıştır. 1958-1961 yılları arasında Princeton Üniversitesi-Şarkiyat Bölümünde doktora sonrası araştırmacı olarak bulunurken 1960-1961 arasında Harvard Üniversitesi Orta Doğu Enstitüsünde araştırma bursuyla çalışmalar yapmıştır. 1964 yılında Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde yine daha sonra kitap olarak yayınlanacak "Jön Türklerin Siyasi Fikirleri" başlıklı teziyle doçentliğe yükseltilmesinin ardından 1965-1966 akademik döneminde Columbia Üniversitesi Orta Doğu Enstitüsü'nde misafir profesörlük yapmıştır. SBF'de 1969 yılında profesörlüğe yükselmiştir. 1973 yılında İktisadi İdari Bilimler Fakültesinin kurucu dekanı ve Sosyoloji Bölümü Başkanı olarak Boğaziçi Üniversitesi'ne geçmiş ve burada siyaset bilimi ve sosyoloji dersleri vermiştir. 1970'li ve 1980'li yıllarda ABD'de Princeton, Harvard ve California Üniversitelerinde, İngiltere'de Oxford Üniversitesi'nde, Fransa'da Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales konuk öğretim üyesi olarak bulunmuştur. 1989-1999 arasında ise Washington D.C. American Üniversitesi'nde öğretim üyeliği ile İslam Araştırmaları Merkezinin başkanlığını yapmıştır. 1999 sonrasında Sabancı Üniversitesi'nde Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi'nin kuruluş çalışmalarında yer almıştır. Son olarak 2013'ten vefatına kadar da İstanbul Şehir Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapmıştır.

Şerif Mardin, akademik kariyerinin yanı sıra aktif olarak siyasetle de ilgilenmiştir. İlk olarak 1956-1957 arasında Hürriyet Partisi'nin Genel Sekreterliği görevini üstlenmiştir. Mardin'in bu siyasi girişimlerinin arka planında o dönemde Demokrat Parti (DP) iktidarına tepki olarak SBF'den istifa eden hocalar arasında olması yer almaktadır. DP'nin baskılarının nedeni ise aralarında Dekan Turhan Feyzioğlu'nun da bulunduğu ve çoğunlukla SBF hocalarının yazılarının yer aldığı 1954'ten itibaren yayımlanan liberal çizgideki *Forum* dergisidir. Dergi büyük ölçüde Anglo-Sakson tarzı liberal/muhafazakâr yahut sosyal demokrat söylemleri içeren yazıları içermekteydi. İktidardaki DP'nin otoriter eğilimlerine muhalif olduğu gibi Cumhuriyet Halk Partisi'ne de yönelik olarak eleştirel bir yayın politikasına sahip olan *Forum*'da Mardin, 1967 yılına kadar aralıklarla yazı yazmıştır. Dergide DP iktidarına yönelik eleştirilerden dolayı

baskılara maruz kalan dönemin Dekanı Feyzioğlu'nun istifasına destek amacıyla Şerif Mardin de asistanlık görevinden istifa etmiştir. İstifası sonrasında DP'den ayrılan milletvekilleri tarafından kurulan ve kısa süreli bir siyasi hayatı olan (1955-1958) Hürriyet Partisi'nin Genel Sekreterliği görevini üstlenmiştir. 1956-1957 arasında sürdürdüğü Genel Sekreterlik görevinin ardından Stanford Üniversitesi'nde hazırladığı doktora tezini bitirerek tekrar SBF'ye dönmüştür.

Şerif Mardin siyasetle tekrar 1990'lı yıllarda ilgilenmiştir. 1994'te iş insanı Cem Boyner'in liderliğindeki Yeni Demokrasi Hareketi Partisi'nin (YDH) kuruluşuna katkıda bulunmuştur. YDH'ye özgü bir parti kolu olarak danışma işlevini gören Yüzler Kurulu'ndaki aydınlar ve kurucu üyeler arasında bulunmaktaydı. Liberal bir söylemle kurulan YDH'nin de siyasi hayatı üç yılda sona ermiştir.

Cumhuriyet döneminde Türkiye'de bir bütün olarak sosyal bilimlere Şerif Mardin'in büyük katkıları olmuştur. 1967 yılında kurulan Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin üç yıl süreyle kurucu başkanlığını yapmıştır. Boğaziçi Üniversitesi'nin İktisadi-İdari Bilimler Fakültesi'nin kurulmasında, özellikle sosyoloji kürsüsünün öne çıkmasında payı büyüktür. 1993 yılında ODTÜ Prof. Dr. Mustafa Parla Eğitim ve Araştırma Vakfı Yılın Bilim Adamı Ödülü ile 2016 yılında Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) Uluslararası Akademi Ödülünü kazanmış, 2017 yılında da TÜBA Şeref Üyeliğine seçilmiştir.

Şerif Mardin'in Türk düşünce hayatına ilk temel katkısı olarak doktora ve doçentlik tezleri olan "Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu" ile "Jön Türklerin Siyasi Fikirleri" çalışmalarını göstermek gerekir. Zira bu alanda Hilmi Ziya Ülken'in 1966'da yayımladığı *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* kitabından evvel Tanzimat'la beraber gelişen modern Türk düşünce hayatı üzerine ilk derli toplu çalışmayı vermiştir. Nitekim Mardin, 2007 yılında Mimar Sinan Üniversitesi'nde düzenlenen "Türk Sosyolojisinde Üç Bilim İnsanı: Cahit Tanyol, Mübeccel Kıray, Şerif Mardin" sempozyumunda "Şerif Mardin" oturumuna katılarak kendisinin sosyolog olarak tanımlanmasına karşın siyaset biliminden geldiğini ve özel ilgi alanının "siyasi fikirler tarihi" olduğunu, bu alanlar için sosyolojiden yararlandığını vurgulamıştır. Mardin, kendisini böyle tanımlasa da düşünce tarihiyle birlikte Türk sosyolojisinde çok önemli izler bırakmıştır. Onun Türkiye'de Cumhuriyet dönemi toplum ve siyaset bilimi çalışmaları denince akla gelen ilk isimlerden biri olmasının ise üç temel nedeninden söz edilebilir. Birincisi 1973 yılında yazdığı ve Türk toplum yapısını merkez-çevre karşıtlığı üzerinden incelediği "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics" başlıklı makalesidir. İkinci nedeni yorum sosyolojisi yöntemini kullanarak Türk modernleşmesi/Batılılaşması ve sekülerleşme tarihini incelemiş olmasıdır. Bu anlamda 1971'de yayımladığı "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma" makalesi hem Batılılaşma eleştirisi hem de bu eleştirinin Osmanlı-Türk romanı (özellikle Araba Sevdası) üzerinden yapılması bakımından dikkate değer bir çalışmadır. Üçüncü neden ise din sosyolojisi alanında yaptığı çalışmalardır. Türkiye'de Marksizm, Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) tartışmalarının yapıldığı ve toplum yapısına dair daha çok iktisat ve üretim ilişkilerine yönelik incelemelerin ön plana çıktığı dönemlerde, 1960'lar ve 1970'lerde Mardin, *Din ve İdeoloji* (1969) ile *İdeoloji* (1976) başlıklı kitaplarını yayımlamıştır. Ayrıca Said Nursi üzerine çalışmaları da düşünürü dair epeyce tartışılan meselelerden biri olmuştur. 1989'da yayımlanan *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi Case* başlıklı kitabı 1992 yılında Türkçede *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Olaylar* adıyla yayımlanmıştır.

Mardin'in ortaya attığı "merkez-çevre" tezi, Osmanlı-Türk siyaset ve toplum yapısını açıklamak üzere önemli bir kuramsal yaklaşımdır. Düşünür bu tezinde, Batı'da modern ulus-devletlerin kurulum sürecinde merkezleşmenin feodal güçler arasındaki uzlaşma sonucunda oluştuğunu; devlet ile kilise, ulus kurucuları ile yerelciler, üretim araçlarına sahip olanlarla olmayanlar arasındaki çatışmalardan dolayı Avrupa siyasetinin esnek ve çeşitliliklere açık bir biçimde

gelişebildiğini belirtmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise merkez ile çevre güçleri arasında böyle farklı düzlemlerde bir çatışma, karşı karşıya gelme söz konusu olmamıştır. İstanbul, başka bir ifadeyle saray ve çevresi ile Anadolu'daki göçebe Türkmen aşiretleri, beylikler, dini tarikatlar gibi bölük pörçük toplumsal yapılar arasında tek boyutlu bir karşı karşıya gelişten bahsedilebilir. Bu tek boyutlu karşı karşıya gelişin yanı sıra merkez ve çevrenin birbiriyle çok gevşek bağlar içinde bulunan iki dünya gibi olduğundan söz etmiştir. İstanbul ile Anadolu ve elbette Osmanlı Devleti'nin diğer bölgeleri arasındaki ilişkinin zayıflığı toplumsal parçalanmışlıkla beraber Osmanlı düzeninin temel bir sorunu idi. Merkezin çevreyle bağının zayıf olması sadece genel anlamda devlet düzeninin farklı etnik, dini, kültürel topluluklardan oluşmasından dolayı değil; Osmanlı'ya özgü olarak sarayın ve etrafındaki askeri-sivil bürokratik yapının devşirme sistemine dayanmış olmasıyla da ilgilidir. Osmanlı hanedanına bütünüyle kendilerini adanmış bu kapıkullarının halk ile herhangi bir bağı yoktu. Müslüman reaya ile merkez arasında ise din kurumu yer almaktaydı. Bu bakımdan din merkez ile çevre arasındaki sınır çizgisi üzerinde idi. Şerif Mardin, merkezin modernleştirme ve laikleştirme sürecinde dini yapıların çevre ile giderek daha fazla özdeşleştiğini vurgulamıştır. Devletin ekonomiyi ve üretim ilişkilerini bütünüyle denetim altında tutması, toprak üzerinde serbest mülkiyetin çok sınırlı olması merkez ile çevre arasındaki mesafeyi artıran unsurlardan biriydi. Bir başka unsur da eğitim-kültür farklılığıdır. İstanbul bürokrasisi dini ve dünyevi-bilimsel tüm eğitim olanaklarından yararlanabilirken çevre için sadece dini eğitim imkânı vardı. Mardin, bundan dolayı, çevrenin büyük çeşitlilik gösteren kendi karşı-kültürünü geliştirmesini olağan görmek gerektiğini ileri sürmüştür. Çevrenin de kültür bakımından ikincil bir statüye sahip olduğunun farkında olduğunu belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nin en güçlü olduğu ve ekonomik gerçeklik açısından sultan imgesinin koruyucu niteliğe sahip olduğu zamanlarda bile sarayın, resmi görevlilerin ve siyasetin, "halk takımının uzak durduğu ürkütücü şeyler" olduğuna dikkat çekmiştir. Bu nedenle bu güçlü dönemlerde dahi merkez ile çevre arasındaki şiddetli karşı karşıya gelme olasılığı somut bir hal almıştır. Nitekim devletin hala gücü elinde tuttuğu 16. yüzyılın sonu, 17. yüzyılın başındaki Celali İsyanları bu çerçevede değerlendirilebilir.

Şerif Mardin, Osmanlı devlet görevlilerinin devletin gerilemeye başladığında "kendi toplumlarını talan eden kimseler"e dönüştüğünü; bu görevliler ile çevre, özellikle de vergilerin yükü altında ezilen köylüler arasındaki ilişkinin "Doğu Despotizmi" niteliğinin daha belirgin hale geldiğini kaydetmiştir. Önceki çağlarda sultanın yönetiminin sertliğinden farklı nitelikteki bu sömürü karşısında yerel halk da yerel çıkarları dile getiren yerel eşrafa yaslanmaya başlamıştır. 18. yüzyılın başlarında Lale Devri'ni sonlandıran Patrona Halil İsyanı, Osmanlı "çevre"sinin merkezden yabancılaşmasının yeni bir kentsel biçimidir. Burada merkezdeki idarenin bir bölümünün askerlik ve yönetim örgütünü Batılılaştırmak konusundaki çabasına ve bu çabanın beraberinde getirdiği Batılı yaşam tarzının "yüzeysel" taklidine karşı bir tepki söz konusuydu. Şerif Mardin, bu isyana ilişkin olarak asıl meselenin çevrenin merkezden, kitlelerin de yöneticilerden kültürel açıdan yabancılaşması olayı üzerinde durmak gerektiğini ve modernleşmenin sonraki evrelerinde bu yabancılaşmanın daha da belirgin hale geldiğini vurgulamıştır.

19. yüzyılda Osmanlı idarecilerinin Batılı ulus-devletleri model olarak giriştikleri reformların aynı zamanda başlıca üç sorunu beraberinde getirdiğini söyleyen Şerif Mardin, bu üç sorunun da merkezin çevreyle ilişkilerini harekete geçirdiğini ifade etmiştir. Sorunların ilki, gayrimüslim toplulukların ulus-devlet içinde bütünleştirilmesi idi. (Tabii burada bir parantez açıp, Şerif Mardin'in Osmanlı modernleşmesinde model alınan ulus-devlet ile kastettiğinin Batılı ulus-devletlerin merkezi idari-bürokratik örgütü olduğunu, birçok milletten oluşan devlet yapısının korunmak istendiğinin ve Türk milletine dayanmak anlamında bir ulus-devlet olmadığının altını çizmek gerekir.) İkinci sorun, çevrenin Müslüman öğelerini de bütünleştirmek, Osmanlı Devleti'nin mozaik yapısına düzen vermektir. Üçüncü sorun ise "ulusal

topraklardaki” bu “birbirinden ayrı ögeler”in “siyasal sisteme anlamlı bir katılımında bulunacak” duruma getirilmesinin gerekliliği idi. Bu gelişme ancak 20. yüzyılın ortasında, çok partili hayata geçişle birlikte başlatılabildiği. Yine de Türkiye’de eşrafın siyasal yaşama ilk olarak somut bir biçimde sokulmasıyla bütünleşmenin başlangıcı İkinci Meşrutiyet’le görülmeye başlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda gayrimüslim ögelerin ulusal bütünleştirilmesi 19. ve 20. yüzyıl başlarındaki toprak kayıplarıyla gerçekleşti. Cumhuriyet döneminde ise 1925 yılında Türkiye’de yaşayan Rumlar ile Yunanistan’da yaşayan Türklerin mübadelesiyle durum kolaylaşmıştır.

19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Osmanlı Devleti çevrenin gündelik yaşamında varlığını giderek daha çok duyar olmuştur. II. Abdülhamit, hala göçebe yaşayanları yerleşik düzene geçme konusunda zorlayarak evrenin bütünleştirilmesine devam etmeye çalışmıştır. Jön Türkler, Anadolu’daki halkın bu birleştirilmesi gerçekleştirildiği sırada iş başına gelmişlerdir. İmparatorluğun etnik farklılıklarının daha belirgin olduğu ve yerel grupların daha iyi örgütlendiği öteki bölgelerinde bir eğitim ve kültür politikası uygulamaya çalışmışlardır. Fakat yetersizlikleri ve daha başlangıç aşamasındaki milliyetçilikleri nedeniyle alabilecekleri desteği alamamışlardır. Bütünleşme eksikliği, merkezi yönetime ve ayrıca Jön Türklerin laik eğilimlerine karşı taşranın direnişi, II. Meşrutiyet dönemindeki iktidarlarının başlıca “teması” olmuştur.

Osmanlı’da Batılılaşma ile birlikte açılan modern eğitim kurumları, merkezi ile çevre arasındaki modern öncesi kültür kopukluğunu sürdürmüştü. Türk eğitim kurumunun modernleştirilmesi, devlete asker-sivil bürokrat yetiştiren okullarla başlamıştır. Taşra nüfusu, İmparatorluğun İstanbul, İzmir, Selanik gibi büyük şehirlerindeki seçkinlerin eğitiminin dışında kalmıştı. Mardin’e göre Türkiye’de kitle iletişim araçlarının ve kültür yaşamının modernleşmesi, merkezi temsil eden “büyük” kültür ile çevreyi temsil eden “küçük” kültür arasındaki uçurumu, kapatmaktan çok derinleşmiştir. İslamiyet’e ve onun kültür mirasına sarılmak da çevreyi yeni bir kültür çerçevesiyle bütünleştiremeyen merkeze, çevrenin verdiği bir karşılıktı. Böylece taşra bir tür “gericilik” merkezi haline gelmiştir. Ama daha da önemlisi, üst ve alt sınıfları da kapsamak üzere tüm taşra dünyasının, İslami bir muhalefet içinde laikliğe karşı gittikçe birleşmeydi. Merkeziyetçiliğe karşı olan eşraf, bunu yüreklendirici bir gelişme olarak görmüştür. Osmanlı başkentindeki alt sınıflar da, modernleştirme akışına katılmakta güçlük çeken kimseler anlamında çevrenin bir bölümünü oluşturmaktaydı. Taşrasıyla ve İstanbul’un alt sınıflarıyla yeniden şekillenen çevrenin karşısına yeni ve düşünme bakımından çok daha az ödün veren bir bürokrat tipi çıkmıştır. Bu bürokrat, 19. yüzyılın modern Batılı ve laik eğitim veren kurumlarından mezun, İmparatorluğu dönüştürmek isteyen, ulusçu reform fikirleriyle doludur.

Türk Kurtuluş Savaşı sırasında bu merkez-çevre ikiliği, ulusal direnme hareketinin yönetici organı olan Büyük Millet Meclisi’nde bir kez daha ortaya çıkmıştır. Burada Kemalistler, görevinden alınmış memur sınıfı üyelerinin liderliğinde bulunan ve genellikle taşra esnafının partisi olan ve “İkinci Grup” olarak bilinen kesimle mücadele etmek durumundaydılar. Şerif Mardin, Mustafa Kemal’in 1930’ların başında dil sorunlarına, kültür konularına ve tarih mitoslarına yönelmesinin bir ulusal kimlik kazandırarak çevreyi dönüştürmekle ilgili olduğunu kaydetmiştir. Potansiyel bir muhalefet kaynağı olarak görüldüğünden dolayı çevre, merkez tarafından sıkı bir denetim altında tutulmaya çalışılmıştır. Halk Partisinin taşra eşrafının önemli bir bölümünü üyeleri arasına alması çevrenin denetimiyle ilgilidir. Eşrafa dayanan merkez, başka bir deyişle Türkiye Cumhuriyeti’ni kuranlar, devletin güçlendirilmesini ilk amaç olarak benimsemişler ve eşrafa bağımlı kalmak pahasına bundan vazgeçmemişlerdir. Mardin, bunun Cumhuriyetin ekonomik ve askeri zayıflığına rağmen Türkiye’nin ayakta kalmasını sağlayan akıllıca bir karar olduğu görüşündedir. Fakat bugünden geriye bakıldığında, merkezin çevreye karşı güçlendirilmesinin, Cumhuriyetin halkçı temalarına rağmen, kökten devrimci olmasını engelleyen, bürokratik düşünüş ve davranış tarzının bir özelliği olarak görüldüğünü

belirtmiştir. Bu davranışın amacı da esas olarak çevreye ulusal kimliği kazandırmak idi. Diğer yandan sınırlı da olsa sürekli bir gelişme içinde olan çevre, kentlerin refahının kendileri üzerinden sağlandığını, buna karşın “dinsel kültürünün mutluluğundan yoksun bırakıldığını” görebildiğini ileri sürmüştür. 1946’da kurulan Demokrat Parti’nin çevrenin kültürü niteliğiyle İslamiyete başvurarak elde ettiği başarı, bir anlamda çevrenin gücü ele geçirmesi; İslamiyeti ve kırsal değerleri yasallaştırmasıdır. Bundan sonra CHP “bürokratik” merkezi, Demokrat Parti ise “demokrat” çevreyi temsil eder görünmüştür. [27 Mayıs 1960 Darbesi](#), artık değişmez bir düzenin korunmasıyla özdeşleştirilen merkez ile çevre arasındaki kopukluğu vurgulamıştır.

Mardin’in merkez-çevre tezine ana hatlarıyla bakıldığında, Türk toplum yapısında Osmanlı’dan beri gelen bir devleti yöneten seçkinler ile yönetilen taşralı kitleler arasında bir ayırım olduğu, bu ayırımın Osmanlı’nın Batılılaşma yönündeki adımlarıyla daha da arttığı, Cumhuriyet’in halkçı atılımlarıyla bir nebze olsun azaldığı, ancak yine de devam ettiği; Demokrat Parti’nin iktidara gelmesinden sonra ise çevrenin merkeze taşındığı şeklinde özetlenebilir. Şüphesiz tezin itiraz edilecek, eleştirilecek yönleri bulunmaktadır. Ancak yine de Türkiye’nin toplumsal yapısı ve siyasetinin şekillenmesi konusunda son derece kapsamlı bir tahlil olduğu da göz ardı edilmemelidir.

Osmanlı-Türk Batılılaşması süreci Mardin’in üzerine dikkatle eğildiği konulardan biri olarak dikkate değerdir. Bu süreci Osmanlı’dan Cumhuriyet’e uzanan bir tarihsel planda ve edebiyatından kültürel dönüşüme, sekülerleşmesinden sivil toplumun gelişmesine, ekonomik yapıların değişimine kadar farklı yönleriyle ele almıştır. Bu anlamda üzerinde doktora ve doçentlik tezlerini yazdığı Yeni Osmanlılar ile Jön Türklerin düşünce dünyaları üzerine yaptığı çalışmalar çağdaş Türk düşüncesinin gelişimini ortaya koymak bakımından ayrıca önemlidir. Mardin, Batı’nın geçirdiği modernleşmenin toplumların gittikçe farklılaştıkları ve merkezileştikleri bir süreç olduğunu, Batı Avrupa’da feodalizmin çöküşü sonrası başlayan bu sürecin burjuvazinin gelişmesi, sanayileşme ve siyasi hakların toplumun geniş kesimlerine yayılması gibi unsurları da kapsadığını, tüm bu gelişmelerle beraber toplumun bazı işlevlerinin merkezde toplanırken, bir yandan da yeni gruplar doğduğunu, toplumun işlevlerinin birbirinden ayrıldığını belirtmiştir. Ancak toplumdaki bu ayrılmanın doğurduğu kopuklukları giderecek yeni yapılar olarak vatandaşlık kavramı, milli kültür gibi unsurlar gelişmiştir. Osmanlı Devleti ise modernleşmenin özellikle bu boyutunda, bütünü ortaya çıkaran bağlayıcı yapılar kurmak bakımından sıkıntı çekmiştir. Düşünür, bu bağlantı oluşmadan toplumsal seferberliğin oluşmadığına dikkat çekmiştir. Merkez-çevre tezinde dile getirilen çatışma doğrultusunda bir tarafta statüye, güce ve yönetmeye değer veren yöneticilerin, diğer tarafta ise yönetilenler olduğunu söylediği Osmanlı’da pazar güçlerinin hiçbir zaman kapitalist Batı toplumlarında olduğu gibi özerkliğe, güce ve meşruiyete kavuşamadıklarını kaydetmiştir. Bu nedenle Batı’da “medeni toplum” (civil society) adını alan bir toplum biçiminin Osmanlı Devleti’nde doğmadığına dikkat çekmiştir. Bunun yerine dini örgütlenme bağlarına dayalı ve üzerinde devletin (veya Osmanlı Devleti’ne bağlılığın) etki yaptığı cemaatçi bir yapının varlığından söz edilebileceğini ileri sürmüştür. Mardin’in söz ettiği bu ayırımın Alman toplumbilimci Ferdinand Tönnies’in “cemaat” (gemeinshaft) “cemiyet” (gesellschaft) kuramına bir gönderme olduğunu burada belirtmek gerekir.

Şerif Mardin’in modernleşme sürecini kültür ve toplum odaklı değerlendirmesi din ve ideoloji çalışmalarıyla yakından ilgilidir. Zaten merkez-çevre konusundaki tahlillerinin bir yönü Batılılaşma, diğer yönü de din ve kültür konusudur. Bu açıdan çalışmalarının Türkiye’nin siyasi ve toplumsal yapısı üzerine bir bütünlük arz ettiği söylenebilir.

İnsan topluluklarının kimlik ve özelliklerini anlatmak bakımından 19. yüzyıldan itibaren antropoloji çalışmalarıyla birlikte ve teknik anlamıyla “kültür” meselesinin öne çıktığını belirten Mardin, kültürün bir unsuru olarak dinin de

dünyayı anlama ve kendini o dünyada belirli bir yere yerleştirme modeli olarak işlev gördüğünü ifade etmiştir. İslamiyet özelinde dinin hem genel “toplum kılavuzu” rolünün hem bilgi verme rolünün Batı toplumlarından daha gelişkin olduğunu söyleyen düşünür, Hıristiyan Batı’da burjuvazinin dindışı, seküler ideolojilerinin eninde sonunda dinsel fikirlerle çatıştığını, nitekim Aydınlanma Devriminin felsefesinin bunun tipik bir örneği olduğunu vurgulamıştır. Buna karşılık Müslüman toplumlarda dine rakip ideolojilerin pek gelişmediğini, zira devletin korunmasına yönelik ideolojinin sınırlı ölçüde bağımsız bir ideoloji olarak işlev gördüğünü dile getirmiştir. Başka bir deyişle din, Müslüman-Doğu toplumlarında Hıristiyan-Batı toplumlarına göre çok daha güçlü, karşısında pek rakibi olmayan bir “toplum kılavuzu” işlevi görmektedir. Bu doğrultuda Türk kültürü açısından da dinin önemli bir unsur, bir “eylem aracı” (mediator of action) olduğundan söz etmiştir. Dolayısıyla “laik Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana, Türkiye’de fertlerin kişilik ve kimlik krizlerini halletmekte zorluk çekmiş oldukları”nın açık olduğunu ileri sürmüştür. Mardin’e göre Türk toplumunda yaygın olan “değer boşluğu”nu laik Cumhuriyet ve ulus-devlet giderememiş, toplumun alt sınıflarında bu boşluk “İslami olarak bildikleri itikatlara sıkı sıkıya sarılmak” yoluyla giderilmek istenmiştir. İlk baskısı 1969’da yayımlanan *Din ve İdeoloji* kitabında düşünür, aydınlarca “batıl itikatların artışı” olarak değerlendirildiğini söylediği bu “dine sarılma” olgusunun Türkiye’de toplumsal ve siyasi davranış boyutlarına dönüşmesinin kaçınılmaz olduğundan bahsetmiştir.

Şerif Mardin, din ve kültür konusundaki çalışmaları nedeniyle, Türkiye’de 2000’li yıllarda muhafazakârlığın yükselişi sonrası daha sık gündeme gelen bir toplumbilimci olmuştur. Özellikle 2007’de bir röportajında ortaya attığı “mahalle baskısı” kavramı, üzerinde çokça tartışılan bir mesele olmuştur. Türkiye’de Jön Türkler devrinden beri var olduğunu söylediği ve muhafazakârlaşma süreci kapsamında değiştiği “mahalle baskısı”nın sosyal bilimlerce açıklanması zor bir “hava” olduğundan bahsetmiştir.

Şerif Mardin *The Genesis of the Young Ottoman Thought* (1962) (*Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu-* 1996), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri* (1964), *Din ve İdeoloji* (1969), *İdeoloji* (1976), *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim* (1992), *Religion, Society and Modernity in Turkey* (2006) başlıklı kitaplarının yanı sıra Türkiye’de toplum ve siyaset bilimi çalışmaları, din, ideoloji, kültür, düşünce tarihi üzerine çok sayıda Türkçe, İngilizce ve Fransızca makale yazmıştır. Bu makaleleri de *Siyasal ve Sosyal Bilimler* (1990), *Türkiye’de Toplum ve Siyaset* (1990), *Türk Modernleşmesi* (1991), *Türkiye’de Din ve Siyaset* (1991), *Türkiye, İslam ve Sekülerizm* (2011) başlıklı kitaplarda derlenmiştir. Söz konusu eserleriyle Türk düşüncesinin en üretken isimlerinden biri olan Şerif Mardin, kendine özgü yaklaşımı, çalışma konuları ve öne sürdüğü tezleriyle sosyal bilimler tarihimizde hiç şüphesiz bir nirengi noktasıdır.

ELİF TÜRKİSLAMOĞLU

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

Arlı, Alim, “Şerif Mardin Bibliyografyası”, **Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, 2006, sayı 21, sayı 21, s.

89-114.

Arlı, Alim, "Weberci Bir Düşünürün Başlangıç Temrinleri: 1950'li Yıllarda Şerif Mardin", **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, cilt 3, sayı 12, 2006, s.123-130.

Halime S. Atalay, "1990'larda Türkiye'de Siyasal Liberalizm Örneği: Yeni Demokrasi Hareketi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Çakır, Ruşen (haz.), **Mahalle Baskısı - Prof. Dr. Şerif Mardin'in Tezlerinden Hareketle Türkiye'de İslam, Cumhuriyet, Laiklik ve Demokrasi**, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

Arda Göbel, "1990'lı Yılların Türkiye Siyasetine Genel Bir Bakış: Yeni Demokrasi Hareketi Örnek Olayı", Çankaya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Kayalı, Kurtuluş, **Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Kovanlıkaya, Çağlayan & Erkan Çav, **Türk Sosyolojisinde Üç Bilim İnsanı: Cahit Tanyol, Mübeccel Kıray, Şerif Mardin**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2010.

Mardin, Şerif, "Center-Periphery Relations: A Key To Turkish Politics", **Deadlus**, vol. 102, no. 1, Winter 1973, pp. 169-190.

Mardin, Şerif, **Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Mardin, Şerif, **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Mardin, Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Şerif Mardin, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Mardin, Şerif, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Mardin, Şerif, **Türkiye'de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Mardin, Şerif, **Din ve İdeoloji**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Mardin, Şerif, **Türkiye, İslam ve Sekülerizm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Mardin, Şerif, **İdeoloji**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

Öncü, Ahmet, Orhan Tekelioğlu, **Şerif Mardin'e Armağan**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Tönnies, Ferdinand, **Community and Civil Society**, ed. Jose Harris, trans. J. Harris and M. Hollis, Cambridge University Press, 2001.

Türkislamoğlu, Elif, "Türk Düşünce Hayatında Edebi Metinler Üzerinden Tarih ve Topluma Bakışta İki Yaklaşım: Sabri F. Ülgener ve Şerif Mardin", **Sözün Tarihi-Tarihin Sözü: Edebiyat ve Tarih İlişkisi**, ed. Samet Çakmak vd., FSM Yayınları, İstanbul, 2022, (s. 87-106).

Yalçın, Soner, **Efendi II: Beyaz Müslümanların Sırrı**, Doğan Kitap, İstanbul, 2006.

Bağlantılar

https://bogazicindebilim.bogazici.edu.tr/content/serif-mardin-ve-turkiyede-sosyal-bilimler_(erişim 31.10.2023)

https://tuba.gov.tr/tr/haberler/akademiden-haberler/tuba-seref-uyesi-prof.-dr.-serif-mardin-son-yolculuguna-ugurlandi_(erişim 31.10.2023)

<http://www.rusencakir.com/Prof-Serif-Mardin-Mahalle-Baskisi-Ne-Demek-Istedim/2028> (erişim 4.11.2023)

<https://www.hurriyet.com.tr/turkiye-ne-malezya-olur-diyebilirim-ne-de-olmaz-7292235> (erişim 4.11.2023)

<http://rusencakir.com/Prof-Serif-Mardin-Mahalle-havasi-diye-bir-sey-var-ki-AKPyi-bile-dover/749> (erişim 4.11.2023)

29/03/2025 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/serif-mardin-1927-2017/?pdf=6960> adresinden erişilmiştir